

בין ניהול השימור לניהול התיירות, מקרה המבחן של הר ציון בירושלים

עמית רחנבלום

מילות מפתח: הר ציון, קבר דוד, ניהול השימור, ניהול התיירות, רוח המקום

תקציר

את פרויקט השימור הנוכחי של מתחם קבר דוד בהר ציון, מטעם הרשות לפיתוח ירושלים (הרל"י) ורשות העתיקות (רע"ת), מנהל ומבצע מינהל שימור ברשות העתיקות.¹ החלק הראשון של הפרויקט החל במאי 2008 ונמשך כשנה עד מאי 2009.² במהלך שנת 2010 נערכו כמה פרויקטים נקודתיים, וממרס 2011 ועד עתה נערך פרויקט השימור הנוכחי. פעולות השימור הן חלק בלתי נפרד מתכנית פיתוח כוללת למתחם שמטרתיה העיקריות הן: ראשית, הסדרת המכלולים הארכיטקטוניים הציבוריים באתר כדי לספק קליטה ומעבר נאות ובטוח למבקרים הרבים הפוקדים מדי יום את המקום. שנית, יחמה להקמת גוף שיתפעל את האתר באופן קבוע וינהל אותו (גוף שלא קיים כיום).

בד בבד עם שימור האתר פוקדים מבקרים רבים את המקום מדי יום. ביצוע פעולות השימור בחללים שבהם המבקרים עוברים בדרכם אל ציון הקבר מערים קשיים הן למבקרים הפוקדים את המקום הן למשמרים הפועלים בו. ניהול התיירות - חסימת דרכי הגישה, הגבלת המעברים והכוונת המבקרים - הפך לחלק מהפרקטיקה של המשמרים.

המאמר בוחן את הגישה העכשווית לניהול השימור במתחם קבר דוד לאור שני מסמכים: האמנה הבין-לאומית לתיירות באתרי מורשת (מקסיקו 1999) והצהרת קוויבק על רוח המקום (2008). השאלות שהמאמר מתמודד איתן הן: האם היבטי השימור והתיירות של מתחם הקבר הולמים את הרעיונות המובעים במסמכים אלו? והאם תכניות הפיתוח העתידיות עולות בקנה אחד עם אותם רעיונות?

רקע היסטורי

מתחם קבר דוד נמצא בגבעה המערבית של ירושלים העתיקה, בגובה 765 מ' מעל פני הים וממוקם בין גיא בן הינום ממערב ומדרום, נחל הטירופיאון ממזרח ונחל הצולב (הערב) מצפון (איור 1).

המתחם נמצא מחוץ לחומת העיר העתיקה, מדרום לרובע הארמני, ומשתרע על שטח של כ-3500 מ"ר. זיהוי הגבעה המערבית כ'הר ציון' מקורו, כנראה, בזיהוי מוטעה של יוסף בן מתתיהו (מל"י, ה'ד' 136) של הגבעה המערבית עם עיר דוד, היא 'מצודת ציון' (שמ"ב, ה'ז).

במקרא מיוחס השם 'ציון' לירושלים כולה. בתקופות

מאוחרות יוחס השם לחלקי הגבעה המערבית, המצויים כיום מחוץ לחומת העיר.

היישוב על הר ציון מתחיל במאה השביעית לפסה"נ עם ההתרחבות המסיבית של ירושלים ובניית 'החומה הרחבה' שבנה חזקיהו המלך, אם כהכנות לקראת המצור האשורי או כתוצאה מהגירה מסיבית של תושבי ממלכת ישראל לאחר שנחרבה (722 לפסה"נ) (אביגד 1980).

במהלך המאה הראשונה לפסה"נ ועד חורבן בית ראשון (70 לסה"נ) נכלל היישוב על הר ציון בתוך תוואי חומת העיר ועל פי יוסף בן מתתיהו (מל"י, ה'ד' 136) המקום שימש שכונת איסיים (ראה שם).

בסוף המאה הרביעית לספירה נבנתה במקום כנסייה גדולה, 'ציון הקדושה' (Hagia Zion). זאת בעקבות אמונות ומסורות נוצריות, שקשרו בין הר ציון לאירועים מרכזיים בחיי ישו ותלמידיו (צפריר 1974), ובהם: חדר הסעודה האחרונה (לוקס, כב, ז-יג); משפטו של ישו בפני כיפא הכהן הגדול, המקום שבו נאסר והוכה לפני הסגרתו לרומאים (מתי, כו, נז-סח, לוקס, כב, נד-עא); המקום שבו צלחה רוח הקודש על השליחים לאחר הצליבה (מע"ש, ב, א-ד); מקום סקילתו של סטפנוס (מע"ש, ו, ח-טו); ביתו של יוחנן השליח, שבו חיה מריה לאחר הצליבה.

העדות הראשונה הקושרת בין הר ציון לקבר דוד מופיעה לראשונה אצל הגאוגרף אל מוקדסי, תושב ירושלים, בשנת 985 לספירה (בהט 1987). המסורת הרואה את קבר דוד בהר ציון השתרשה בעיקר עקב עדותו של ר' בנימין מטודלה שביקר בארץ ישראל בשנת 1170.

איור 1. הר ציון - 1898-1914, מבט כללי לעבר רחבת הכניסה הראשית למתחם מכיוון צפון. אוסף מטסון.

בראשית המאה ה-12 בנו הצלבנים כנסייה חדשה במקום, 'גבירתנו של הר ציון', על שרידי הכנסייה הביזנטית 'ציון הקדושה'. קומת הגלריה בכנסייה זו זההתה כאלום 'הסעודה האחרונה' ואילו בקומה התחתונה, זוהה חדר פנימי כ'ציון קבר דוד' (Pringle 2007).

בתקופה הממלוכית התגוררה קהילה יהודית בהר ציון ב-1335 הגיעה קבוצה של מזירים פרנציסקנים להר ציון ורכשה בו שטחים והקימה בקומה שמעל ציון הקבר כנסייה (אלום 'הסעודה האחרונה') ומנזר הצמוד לחזית הדרומית של מבנה הקבר. כך נוצרה מציאות מורכבת, שבה נאלצו היהודים לעבור בחצר המנזר כדי להיכנס לציון הקבר. עובדה זו יצרה סכסוכים רבים בין הקהילות. סכסוך זה עלה לערכאות גבוהות, וכתוצאה מכך במהלך המאה ה-15 הפרנציסקנים הוצאו מאלום 'הסעודה האחרונה', והמקום הוסב למסגד (אך המנזר נשאר במקומו). בתקופה זו נבנה גם חאן בחלקו המערבי של האתר, 'אלום הקשתות' של ימינו (איור 3 פרט 6).

עם כיבוש א"י על ידי העו'תמאנים (1517) והמשך הסכסוך המתמיד בין הנוצרים ליהודים, הופקע המקום, ונזירי המסדר הפרנציסקני נאלצו לעזוב באופן סופי את המתחם. גם התושבים היהודים נאלצו לעזוב ועברו להתיישב באזור הרובע היהודי של ימינו. כל אזור הר ציון הוגדר כוואקף משפחתי והועבר לשליטתו של השייח' אחמד א-דג'אני, שהיה מנהיג הסופים בירושלים (Auld, 2000). משפחת דג'אני הוסיפה להתגורר במבנים על הר ציון עד 1948.

במהלך שלטון המנדט הבריטי (1917-1948) נשמר ה'סטטוס-קוו' במקום בשינויים מועטים, ב-1936 הורשו הפרנציסקנים לחזור למקום והקימו בו מנזר (דרום מערב השטח), ותושבים יהודים הורשו לעלות לציון הקבר במהלך חג השבועות.

במלחמת השחרור כבש כוח של חטיבת הראל את הר ציון. בין השנים 1948-1967 הר ציון נחשב למקום הקדוש ביותר לדת היהודית בישראל ומבקרים רבים פקדו את המקום (איור 2) (בר 2007). לאחר מלחמת ששת הימים ירדה קרנו של הר ציון באופן דרסטי, והילת הקדושה עברה לכותל המערבי. בעקבות נטישת המקום, הועברה להר ציון 'שיבת התפוצות' שחבריה מתגוררים במקום עד ימינו.

מתחמים וגופים ממונים

המורשת הבנויה על הר ציון היא מכלול של מתחמים (איור 3) שמנהלים אותם גופים שונים.

1. מתחם הקבר- המבנה נבנה בתקופה הצלבנית על הריסות הכנסייה הביזנטית 'ציון הקדושה' (Pringle 2007). הקומה הראשונה, ציון קבר דוד המלך, מצויה באחריות המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים, ואילו הקומה השנייה, שבה שוכן אלום הסעודה האחרונה, מצויה באחריות משרד הפנים- המחלקה לעדות נוצריות. בכל המתחם, כולל חזיתות חיצוניות, התבצעו פעולות שימור.

2. מתחם הקלויסטר- הקומה הראשונה שימשה חצר הפנימית (קלויסטר) של מנזר פרנציסקני שנבנה במחצית המאה הארבע עשרה (דרורי 1978). בתקופות מאוחרות יותר, נבנו מעל החצר עוד שתי קומות של מבנים. ממזרח לחצר הקלויסטר מצוי 'חדר הנרות'. חדר זה משמש מקום להדלקת נרות כחלק מהפולחן המתרחש במקום. כיום הקומה הראשונה נמצאת באחריות המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים ('חדר הנרות' עצמו נתון לוויכוח), ואילו הקומות העליונות נמצאות באחריות 'שיבת התפוצות'. חברי הישיבה מתגוררים בהם. בחצר הקלויסטר, בחצר הפתוחה שמעליה וב'חדר הנרות' התבצעו פעולות שימור ופיתוח.

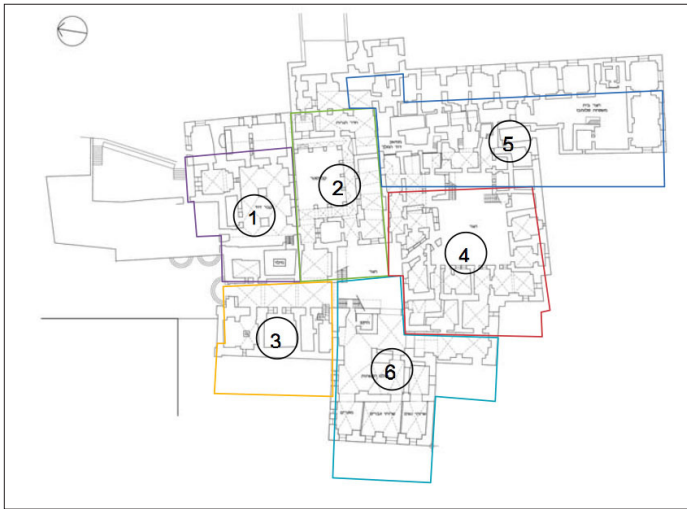
3. מתחם המבואה- הקומה הראשונה משמשת חלל כניסה, המוביל מהשער הצפוני אל ציון הקבר. קומה זו נמצאת באחריות המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים. מעל קומת המבואה יש שתי קומות נוספות של חדרים המאוכלסים באנשי 'שיבת התפוצות'.

קומת המבואה שימשה פיילוט לפרויקט השימור והפיתוח במקום.

4. מתחם החאן- חאן ריבועי בעל חצר מרכזית, כולו מצוי באחריות ישיבת התפוצות והם מאכלסים אותו (לא נעשו במקום פעולות שימור).

איור 2. הר ציון, סוכות 1952 (רמון 1987).

איור 3. תכנית מתחם הר ציון.

6. עיריית ירושלים - הגוף המוניציפלי המופקד על חוק תכנון ובנייה. פעולות בנייה והנדסה מחויבות באישור העירייה. לכן, על אף שהעירייה אינה מעורבת בתכנון פרויקט השימור והפיתוח ובביצועו, העירייה מאשרת תכניות עבודה ומעורבת במתן אישורים בפעולות הקשורות בתשתיות, כמו: הסדרת ניקחים, ביוב ומערכות חשמל. נוסף לכך, משום שהעירייה אוכפת את חוקי העזר העירוניים (הקשורים במפגעים כגון: זבל, פסולת, בעלי חיים, התקנת סורגים, גדרות וכדומה). העירייה רשאית לקנוס גופים שאינם מונעים מפגעים מעין אלו.

7. רשות העתיקות (רע"ת) - המתכננת והמבצעת של פרויקט השימור והפיתוח. את עבודות השימור מבצעת חוליית השימור ואת עבודות הפיתוח מבצע קבלן פיתוח שנבחר במכרז. רע"ת מפקחת על קבלן הביצוע ומדווחת באופן קבוע ליזם - הרל"י, על התקדמות הביצוע של הפרויקט. רע"ת, האוכפת את חוק העתיקות בישראל, עובדת בשיתוף פעולה עם רשות הטבע והגנים והעירייה בכל הנוגע לפיקוח על החוק ואכיפתו, ואישור תכניות בנייה ופיתוח.

8. רשות הטבע והגנים (רט"ג) - הר ציון נכלל בגן לאומי 'סובב חומות' - גן לאומי מוכרז. משום כך, ביצוע עבודות בשטח מחויבות באישור הרט"ג על פי חוק רשות הטבע והגנים. משנת 2010 רט"ג מאוד מעורבת בכל הנוגע למניעת ביצוע פעולות ללא היתר.

שימור הר ציון

בשני העשורים האחרונים נערכו פעולות שימור במקום בהיקף מצומצם. פרויקט השימור שהחל בשנת 2011 כולל מספר רב של מכלולים ארכיטקטוניים. המטרה העיקרית של הפרויקט היא הסרת סכנה כדי לאפשר קליטה ומעבר בטוח למבקרים הרבים העוברים במקום והסדרת חזיתות ומכלולים והנגשתם לציבור. לצד צוות השימור משנת 2012 פועל במקום קבלן פיתוח.

5. מתחם 'פלומבו' - כולל שתי יחידות נפרדות, ובהן מספר מבנים וחצר פנימית. כל המתחם מצוי באחריות ישיבת התפוצות והם מאכלסים אותו.

לא נעשו במקום פעולות שימור.

6. מתחם אולם הקשתות - הקומה הראשונה של המתחם כוללת את אולם הקשתות, חצר פנימית המצויה ממזרח לאולם, וחצר נוספת, דרום מערבית, המשמשת ככניסה הדרומית לכל המתחם. בקומה זו נמצאים השירותים, המשמשים את כל המבקרים המגיעים לאתר, והם מתוחזקים על ידי עיריית ירושלים. הקומה הראשונה מצויה באחריות המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים. בכל שטח הקומה הראשונה נעשו פעולות שימור.

שתי הקומות העליונות משמשות בחלקן אכסניה שמנהלת 'ישיבת התפוצות', ואת יתרת השטח מאכלסים חברי הישיבה.

בקומות אלו נעשו פעולות פיתוח להסדרת ניקחים ותיקוני ריצוף.

הגופים המעורבים בהר ציון

לבד מקהילות מאמינים בני דתות שונות, תיירי מורשת וקבוצות תלמידים שהם בעלי עניין במקום, ריבוי הגופים המעורבים בו מצביע על מורכבות ניהולו. לכך יש השלכה גם על פתרונות עתידיים של סוגיות בניהול האתר. עם הגופים המעורבים נמנים:

1. מינהל מקרקעי ישראל - באופן כללי, כל שטח הר ציון שייך למינהל מקרקעי ישראל. המינהל, החכיר בתקופות שונות שטחים בתוך הר ציון למרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים, ל'ישיבת התפוצות' ולגופים פרטיים בודדים דוגמת בית הכנסת הספרדי, המצוי בחלקו הצפוני של מתחם הקבר. ישנם מספר שטחים בהר ציון, שעדיין לא הוחכרו, ונושא בעלותם מוטל בספק.

2. המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים - כאמור, בבעלותו חלק משטחי הר ציון. המרכז מחזיק במשך שעות היום שומר ופועל ניקיון, המפעילים את ציון הקבר ואת השטחים הצמודים אליו ומתחזקים אותם.

3. ישיבת התפוצות - מחזיקה כאמור ברוב שטח הר ציון משנת 1967. מטרותיה העיקריות הן: המשך האחזקה בשטחים אשר בבעלותה וחזוק הצביון היהודי של הר ציון.

4. משרד הפנים - המחלקה לעדות נוצריות, מחזיק באולם 'הסעודה האחרונה' הנמצא מעל ציון הקבר. האולם נמצא בשליטה זו בשל החשיבות הרבה שיש למקום לדת הנוצרית (כל אפיפיור המגיע לביקור בארץ ישראל מגיע למיסה באולם).

5. הרשות לפיתוח ירושלים (הרל"י) - חברה ממשלתית המקבלת את תקציבה ממשרד ראש הממשלה. הרל"י היא היזם של פרויקט השימור והפיתוח העכשווי.

מנוהלת על ידי 'שיבת התפוצות' ומיושבת באנשי הארגון. אלו אינם מגלים רצון לטפל במבנים העתיקים וההיסטוריים שבחזקתם.

כוח האדם במקום, שומר ופועל ניקיון, אינו מספק כדי לנהל את זרם המבקרים במקום וכדי לשאת בצורכי התחזוקה הנובעים מכך.

שימור מתחם קבר דוד החל להתגבש מתוך הכרה ש'הקבוצה הממונה' על המתחם מזלזלת בערכי המורשת, שהמקום נושא בקרבו, ולפיכך גם אינה תורמת לשימור ערכי המורשת והתרבות. יתרה מכך, עצם נוכחותה מדרדרת את המצב הפיזי של המבנים (איור 4).

בשל החמרת הפיקוח של רשות העתיקות בהר ציון והודות לעבודות שימור ופיתוח ראשוניות שנערכו במתחם (פרויקט הפיילוט שהחל בשנת 2008) נדרשה הישיבה, שבאותו זמן תכננה לשפץ מבנים בשטחה, לקבל אישור לתכנית העבודה מרשות העתיקות. זו התנתה את ביצוע העבודה על ידי קבלן שהוכח, כי הוא בעל ניסיון בעבודות שימור, חומרי העבודה וטכניקת העבודה יהיו על פי הסטנדרטים הנהוגים בפרויקטי שימור ובליווי משמר- מפקח בטעם הרשות.

איור 4. כתובת גרפיטי על גבי אומנה בחצר הקלויסטר.

'ניהול טוב והגון'

האמנה לתיירות תרבות מציינת כי יעד מרכזי בניהול המורשת הוא להעביר את משמעותה ואת הצורך בשימורה לקהילה המחזיקה בה ולמבקרים. היא גם מדגישה כי ניהול טוב והגון... מביא עימו את החובה לכבד את ערכי המורשת,

כיום, את מתחם הקבר והמכלולים הסמוכים מנהלים אנשי המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים, האמונים גם על תחזוקת האתר. כוח האדם המוקצה מטעם המרכז כולל שומר ופועל ניקיון העובדים במקום שנים רבות.

שיפור במצב הביטחוני בישראל בכלל ובירושלים בפרט הוביל לעלייה מתמדת במספר התיירים המבקרים בארץ (משרד התיירות, דוחות שנתיים: 2003-2011). מרבית המבקרים פוקדים את אולם הסעודה האחרונה ואת ציון קבר דוד, הנושאים ערכים חברתיים- דתיים. לעומת זאת, תיירי הפנים, בעיקר תלמידי בתי ספר, מגיעים לאתר וחווים את הנרטיב הישראלי, כלומר את סיפור מלחמת השחרור ופרק הזמן עד מלחמת ששת הימים.

העלייה במספר המבקרים באתר הובילה לבחינה מחודשת של המצב הפיזי שלו. בדיקה ראשונה נעשתה על ידי המחלקה למדיניות תכנון במנהל ההנדסה של עיריית ירושלים (דצמבר 2005). סקר ארצי של המקומות הקדושים בארץ ישראל, שערכה הממשלתית לתיירות (נובמבר 2008) הצביע על המצב הפיזי הירוד של כל המתחם ועל ההכרח בטיפול מקיף למקום. בהמשך, יזמה הר"י סקר מעמיק של מתחם הר ציון (היסטורי, שימורי, הנדסי) שאותו ביצע מינהל שימור ברע"ת (נובמבר 2009).

מהסקרים עלתה תמונה עגומה של היעדר מרכיבי ניהול אתר מורשת והיעדר תחזוקת שימור, שתבטיח את המשך קיומו של האתר בצורה ההולמת את ערכיו התרבותיים. לכל בעלי העניין המעורבים במקום היה ברור, כי נדרשת התערבות מיידית שתבטיח לא רק את השימור הפיזי של האתר, אלא גם תיצור מנגנון לניהול התיירות ולתחזוקת השימור של האתר.

בשנת 2006, בד בבד עם הסקר שערכה במקום בדצמבר 2005 עיריית ירושלים, הוחמרה האכיפה בעיקר בשל עבירות בנייה. כפי שצוין, נערכו סקרים במקום וכן תכנית שימור ופיתוח שהכין מינהל שימור. בשנת 2008 נערך פיילוט, שהתרחב בעקבות ביקור האפיפיור באולם הסעודה האחרונה. בשנת 2010, טופלו החזית הצפונית, הכניסה הראשית לקבר, והחזית המזרחית של מבנה הקבר ואולם הסעודה האחרונה. באותה שנה החלה עבודת שימור בחדר ציון הקבר.

ניהול השימור והתיירות על פי 'האמנה הבין-לאומית לתיירות-תרבות' (מקסיקו, 1999)

'הקבוצה הממונה'

האמנה לתיירות-תרבות מציינת, כי ניהול המורשת הוא על פי רוב אחריות של קהילה פרטנית או של קבוצה ממונה (אפוסטרופות).

המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים אחראי למתחם הקבר, המבואה אל הקבר, הקלויסטר, החצר המרכזית ואולם הקשתות. עיריית ירושלים אחראית לשירותים במקום וחדר הנרות נתון בוויכוח באשר לאחריות לו. יתרת המתחם

חווייה מספקת ומהנה

"שימור ותכנון התיירות במקומות מורשת צריכים להבטיח שחווית המבקר תהיה כדאית, מספקת ומהנה... תכנון פעילויות תיירות יבטיח מתקנים הולמים לנוחות, ביטחון ולרווחת המבקר, שיגבירו את ההנאה מהביקור אבל לא ישפיעו לרעה על המשמעות של המקום או על מאפייניו..." (אמנה בינלאומית לתיירות-תרבות, עיקרון 3. ו-3.4).

הר ציון, על המבנים השונים שבו, הוא כיום אתר בנייה. עם זאת, מתחילת הפעולות והעבודות הובטח רצף פעילות המבקרים. דרכי גישה לכל חלקי האתר הובטחו על ידי סימון וציון. אזורי עבודה שבהם נדרשת התערבות ממושכת נסגרו בעזרת מחסומים ניידים, דוגמת לוחות פח, ורשתות (איור 5). לעומת זאת, אזורי עבודה אחרים נסגרים ונפתחים באופן יומיומי. במקומות אלו סגירת השטח נעשתה באמצעים ניידים, דוגמת מחסומי עץ וסרטים זזהרים. בגמר יום העבודה נפתח שטח ההתערבות, לאחר שנוקה ונבדק, כי לא הושארו בו כלי עבודה או חומרי עבודה (חומרי מליטה, אבנים וכדומה) היכולים להיות סיכון בטיחותי למבקרים במקום.

קבלן הפיתוח מבצע פעולות כדי להעניק למבקרים במקום בעתיד חוויה 'מספקת ומהנה'. זאת, על ידי הסדרת תשתיות חשמל, ביוב וניקוזים; התקנת ריצופים, מעקות וסורגים; תיקוני טיח וצבע מודרניים והתקנת גופי תאורה.

איור 5. הקיר הדרומי של אזור המבואה לציון הקבר- שטח העבודה נסגר באופן יומיומי, בשעות פעילות צוות השימור.

שימור 'רוח המקום' (הצהרת קוויבק, 2008)

פעולות השימור הן הזדמנות למתן ביטוי למורשת התרבות החומרית של האתר. התערבות הולמת מאפשרת להביא לידי ביטוי גם את התרבות הלא-חומרית של האתר. רוח המקום של הר ציון מושפעת ממספר רב של קבוצות אתניות בעלות אמונות שונות, שכולן ביקרו, חיו ושלטו בהר

את האינטרסים של הקהילה ואת ההון של הממונים ושל הבעלים בנכס ההיסטורי בהווה. ניהול שכזה מעניק כבוד גם לנופים ולתרבויות שמהם התפתחה המורשת.

אחת המטרות העיקריות של פרויקט השימור והפיתוח היא הסדרה של ניהול האתר והפיקוח במקום. פעולה זו תיעשה, על ידי הקמת עמדת משטרה קבועה באתר שתעסוק באכיפת החוק, הצבת מצלמות אבטחה בשטח ותפעולן. נוסף לכך, בעתיד יוקצו משרות לסדרנים ומנקים שיפעלו באתר באופן קבוע, והמרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים יהיה אחראי לפעילות זאת. בפועל, עד שיקום גוף מעין זה וישפיע על המתרחש באתר, החלו להתבצע שינויים מנהליים במהלך שלוש השנים האחרונות. בפרק זמן זה המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים, ייתכן שבשל הפרויקט המתבצע במקום, העלה את תמיכתו הכלכלית בתחזוקה השוטפת של האתר (בעיקר בצורת ציוד ניקיון חדש. המייעל את זמן ניקוי האתר ומקצר אותו). בד בבד, רשות העתיקות החמירה את הפיקוח על המקום, והמשטרה מבצעת סיורים יומיים בשטח.

נוסף לתועלת המיידית של תהליכים אלו לאתר, מוצבת מטרה נוספת והיא הטמעת ההבנה אצל הגוף הממונה- המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים ו'ישיבת התפוצות', כי עם פרויקט השימור והפיתוח החל תהליך של שינוי בדפוסי הניהול והתחזוקה במקום. שינוי זה עתיד להוביל ל'ניהול טוב והגון' על פי אמות מידה מקצועיות של משמרים, המביאות בחשבון בין היתר את הקהילות השונות שלהן עניין באתר.

'מקור ראשון'

מאחר ותיירות פנים ותיירות בינלאומית הן כלי חשוב לחילופי תרבות, על השימור לספק (באמצעות ניהול טוב ואחראי) אפשרויות לחברי הקהילה המארחת ולמבקרים, לחוות ולהבין את התרבות ואת המורשת ממקור ראשון. (אמנה בינלאומית לתיירות-תרבות, עיקרון 1).

העבודות הפיזיות באתר, הן של צוות השימור הן של קבלן הפיתוח מדגישות את הצורך לאפשר התנהלות תקינה של האתר. זאת, כדי לאפשר כניסה לאתרים המרכזיים- אולם הסעודה האחרונה וציון קבר דוד גם בזמן העבודות במקום, וכדי להבטיח כי חווית המבקר במקום תהיה איכותית במידת האפשר.

המבקרים הרבים מגיעים לאתר ממדינות שונות, רבים מהם חווים רגש דתי עמוק במקום. כדי להעניק לקהל הפוקד את האתר חוויה אותנטית עלינו, העוסקים בשימור ובפיתוח האתר, להיות רגישים למאוויהם, גם במצב פיזי בעייתי ומורכב לעיתים. כלומר, לאפשר גישה למקומות הקדושים, לאפשר את הנגיעה בציון הקבר ואת הביקור בחדר הסעודה האחרונה, ויתרה מזאת, לאפשר את הטקסים הדתיים, הרוחניים, המתקיימים באתר (כגון: הדלקת נרות ב'חדר הנרות' וביצוע מיסות ותפילות באולם 'הסעודה האחרונה').

לאחרת בהתאמה לפרקטיקות הזיכרון שלהן, ושהמקום יכול לשאת מספר 'רוחות' ולהיות משותף לקבוצות שונות" (הצהרת קוויבק 2008, סעיף 3).

פעולות השימור, משלב התכנון וכלה בביצוע עצמו, נדרשות להביא את הגיוון האתני-תרבותי-דתי בחשבון. שימור מכלולים ופריטים ארכיטקטוניים חייב לתת מקום לקבוצות אתניות מגוונות בעלות אמונות שונות, שפעלו במקום במרוצת ההיסטוריה והשאירו את חותמן בשטח.

חזיתות רבות באתר כוסו בתקופות מאוחרות בצבע כדי לטשטש את ההתערבויות ההיסטוריות השונות ולתת מראה אחיד למקום. פעולות השימור הראשונות הוקדשו לניקוי החזיתות כדי להראות את שלבי הבנייה השונים, ובכך להחזיר לאתר את מראהו הייחודי.

את הדגשת השלבויות של המבנים אפשר לבטא על ידי הבלטת אלמנטים ארכיטקטוניים מתקופות שונות, שהרי מרבית המכלולים באתר מכילים כמה שלבי בנייה. ואכן, שלבים אלו הודגשו על ידי יישום גוונים של חומרי מליטה שונים, המתאימים לגוון חומרי המליטה המקוריים (הגוונים של חומרי מליטה: ביזנטית-אפור כהה; צלבנית-לבן; פרנסיסקנית-ממלוכית-צהוב; עות'מאנית-אפור בהיר). דגש נוסף לשלבי הבנייה ניתן על ידי שינוי בעומק יישום חומר המליטה.

כאמור, קבוצות שונות פעלו באתר והשאירו את חותמן הפזי בשטח. במובן זה על השימור להיות עיוור. פעולות שימור התבצעו על מכלולים או אלמנטים ארכיטקטוניים שבנו קבוצות שלעיתים היו במצב של קונפליקט. לחלק מהאלמנטים היה בעבר שימוש רוחני-דתי (מיחבר, קלויסטר) ולאחרים תוכן תרבותי-מורשתי (חדר הנשיא). ביצוע פעולות השימור ומתן ביטוי עכשווי לריבוי האלמנטים בא להדגיש את הקבוצות השונות, ובכך לבטא את 'הסיפור' העיקרי המוטבע במקום: מגוון המורשת וחשיבותה למגוון קהילות (איור 6).

קהילות מקומיות

"בהינתן שקהילות מקומיות הן באופן כללי בעמדה הטובה ביותר להבנת רוח המקום, במיוחד במקרים של קבוצות תרבותיות מסורתיות, אנו מחזיקים בדעה שהן גם מצוידות היטב להגנה עליהן וצריכות להיות מחוברות בצורה אינטימית בכל מאמץ לשימור ולהעברה של רוח המקום." (הצהרת קוויבק, 2008, סעיף 9).

למרות חשיבותו הרבה של הר ציון עם הקמת המדינה תושבים מעטים בלבד התגוררו במקום, בהם בעיקר מזירים וישראלים בודדים, בהם הפסל דוד פלומבו ובני זוג שהיו מקורבים למנכ"ל משרד הדתות בזמנו, שלמה זלמן כהנא (שז"כ).

לאחר מלחמת ששת הימים ירדה קרנו של הר ציון והמקום ננטש. שז"כ רצה לחזק את הנוכחות היהודית בשטח, והוביל את הגעתה למקום של ישיבת התפוצות שבראשה עומד הרב מ' גולדשטיין. חברי הישיבה תפסו כמעט את כל

ציון בשלבים שונים בהיסטוריה. גם כיום, מגוון המבקרים נותנים ביטוי למורשתן של קבוצות ודתות מגוונות. עובדה זו מאפשרת לשמר את רוח המקום ולהנחילה, ובכך לתרום להמשכיות עושרו התרבותי של המקום.

תרבות לא-מוחשית

"להכיר בכך שרוח המקום עשויה ממרכיבים מוחשיים כמו גם ממרכיבים לא-מוחשיים שכולם תומכים באופן משמעותי בעשיית מקום ובמתן רוח למקום, אנחנו מכריזים שלמורשת תרבות לא-מוחשית משמעות רבה המעשירה את המורשת בשלמותה והיא חייבת להילקח בחשבון..." (הצהרת קוויבק 2008, סעיף 1).

אתר הר ציון על מכלוליו השונים מכיל בקרבו ערכי תרבות לא-מוחשית רבים ומגוונים. אתר זה חשוב ומקודש ליהדות, לנצרות ולאסלאם:

ציון הקבר משמש בית כנסת. אפשר לומר, כי ברוב שעות היממה מצויים במקום מתפללים (בעיקר חרדים). נוסף לכך, מבקרים רבים מתפללים במקום וקוראים פרקי תהילים בשל הקשר לדוד המלך. חלק ניכר מהמבקרים היהודים מדליקים נרות (ב'חדר הנרות'). במהלך שלוש השנים האחרונות גדל באופן ניכר מספר חגיגות בר המצווה המתקיימות בתחומי האתר.

לאולם הסעודה האחרונה מגיעות קבוצות רבות של מאמינים נוצריים (בהם קתולים, פרוטסטנטים, יוונים-אורתודוקסים, פרבוסלביים, בפטיסטים ופוריטנים) המקיימות באולם טקסים דתיים מגוונים כגון: מיסות, טקסי שירה ותפילה המוניים ואף לעיתים טקסי תפילה אקסטטיים. במקרים שבהם האולם מלא, התפילות והטקסים מתקיימים באזורים שונים באתר כמו על הגג מעל אולם הסעודה האחרונה ובחצר הכניסה למתחם.

לבד מה'עבודה הרוחנית-דתית' שמתבצעת בכל יום, בכל שעות היממה במקום, הן על ידי מתפללים ומבקרים יהודים הן על ידי קבוצות נוצריות, ישנם מספר אירועים שנתיים שנושאים בקרבם 'שיאים' (פיקים) רוחניים-דתיים. שלושת הרגלים היהודיים מלווים בדרך כלל במספר מבקרים רב. האווירה באתר בזמנים אלו מאוד מיוחדת. לפני ראש השנה מבקרים יהודים רבים מגיעים ותוקעים בשופרות במקום, ואליהם מתלווה קול צלצולי הפעמונים של הכנסייה הסמוכה ('דור מציון') וקולות המואזין מהמסגדים סמוכים.

השיא מגיע בשבועות, זמן ההילולה של דוד המלך (החג הנחשב כיום הולדתו ופטירתו של דוד המלך). במהלך החג אלפי אנשים מגיעים להר ציון ומדליקים 150 נרות כנגד 150 פרקי תהילים. מקורות לא רשמיים ציינו כי ב-2012 הגיעו כעשרת אלפים איש להילולה בהר ציון.

קבוצות שונות

"מאחר שרוח המקום היא תהליך מתמשך של בנייה, המגיב לצורך בשינוי ובהמשכיות של קהילות, אנחנו רואים בחיוב כי הדבר יכול להשתנות בזמן ובצורה בין תרבות אחת

השימור והפיתוח מבוצעות בשטחים ציבוריים, שבאחריות המרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים. רק במקרים שבהם התבצעו פעולות בשטחי הישיבה, בעיקר פעולות להסדרת ניקחים, הודיעו מבעוד מועד והסדירו את הביצוע מראש.

סיכום ומסקנות

מאמר זה בא לבחון את ניהול פרויקט השימור והפיתוח של מתחם הר ציון באמצעות שני מסמכים: האמנה הבין-לאומית לתיירות באתרי מורשת (מקסיקו 1999) והצהרת קוויבק על רוח המקום (2008). השאלות שהמאמר מתמודד איתן הן: האם היבטי השימור והתיירות של מתחם הקבר הולמים את הרעיונות המובעים במסמכים אלו? והאם תכניות הפיתוח העתידיות עולות בקנה אחד עם אותם רעיונות?

אפשר לטעון, כי מרבית פעולות התכנון, השימור והפיתוח משלבי העבודה הראשונים ועד עתה מבוצעים על בסיס העקרונות המובעים במסמכים אלו.

1. האמנה הבין-לאומית לתיירות באתרי מורשת (1999), הצביעה בסוף המאה ה-20 על הצורך בניהול השימור ובניהול התיירות בדרך לשימור של מורשת התרבות.

זיהוי 'הקבוצה הממונה' וההבנה, כי היא אינה תורמת לאתר ואף מרעה את מצבו, הובילה למהלך המבקש להוציא את השליטה של קבוצה זו באתרים מרכזיים ואף לנסות להצניע את הנוכחות שלה בשטח.

יצירת 'ניהול טוב והגון' על ידי הקמת גוף, שיעסוק בניהול, בפיקוח ובתחזוקה של המקום. עד הקמתו, יש להטמיע את ההבנה, כי השימור והפיתוח של האתר כאתר מורשת תרבות הוא החלטי ובלתי הפיך.

פעולות השימור והפיתוח המבוצעות במהלך השנה וחצי האחרונות שומרות על כללי הבטיחות המצויים בחוק ודאגות, כי המבקרים הפוקדים את המקום יזכו בחוויה 'ממקור ראשון' (עיקרון 1) ו-'חוויה מספקת ומהנה' (עיקרון 3.4-ו).

2. הצהרת קוויבק על רוח המקום (2008) מצביעה על תרומתה של המורשת הלא מוחשית לרוח המקום ולשימורה ועל מגוון התרבות.

עמידה על הרכבי התרבות החומרית ו-'הלא-מוחשית' (סעיף 1). אופי ביצוע פעולות השימור יבטיח את המשך חופש הפעולה של קבוצות אתניות מגוונות בעלות אמונות שונות, שחיו ופעלו במקום בעבר, ושל קבוצות בעלות אמונות שונות ומגוונות, הפוקדות את האתר ומבצעות פעולות דתיות-רוחניות במקום.

'קבוצות שונות' (סעיף 3) ומגוונות השאירו את חותמן באתר, לעתים בצורת אלמנטים ארכיטקטוניים. גישת השימור טוענת כי על המשמר להיות "עיוור" ולטפל באלמנטים אלו באופן הגון ומקצועי, הנותן ביטוי למגוון האתני, הדתי והתרבותי.

המבנים בשטח ואכלסו אותם. קהילה מסורתית, יהודית אורתודוקסית זו מתגוררת בהר ציון עד ימינו.

בהתייחס לרוח המקום, לעתים ההתערבות השימורית מלווה בקונפליקט. בקונפליקט זה מעורבים מספר גורמים: ראשית, הישיבה אינה מעוניינת לבצע עבודות שיפוץ ופיתוח בשטחיה על פי הסטנדרטים של רע"ת. אלו מייקרים מאוד את עלות העבודה, והישיבה אינה מעוניינת להוציא סכומים מעין אלו. שנית, הישיבה חוששת, כי ביצוע פעולות שימור בידי רע"ת באזורים שבעלותם מוטלת בספק, היא הפגנת בעלות של רע"ת על השטח. נוסף לכך, סדר היום הלאומי-דתי של הישיבה לעתים סותר את סדר היום המקצועי של סוכני השימור, הקוראים למתן ביטוי לקבוצות ולאמונות שונות.

דוגמאות לקונפליקט בין הישיבה לרע"ת: הראשון, התעורר באולם הקשתות (איור 3 פרט 6). במרוצת הזמן, הישיבה קבעה סורגי מתכת אשר חילקו את השטח לחללי משנה. צוות השימור הסיר סורגים אלו, לאחר שהובן כי אולם הקשתות שייך למרכז הארצי לפיתוח מקומות קדושים. הקונפליקט השני נוצר, משום שבמספר מקומות בשטחי הר ציון (הקלויסטר וגרם המדרגות המוביל לגג מתחם הקבר) הסירה הישיבה אבני בנייה מקוריות (במקרה הקלויסטר מדובר באבני בנייה עתיקות) וקבעה במקומן קופות צדקה. צוות השימור הסיר את כל קופות הצדקה הללו.

למרות אחיזתה של 'ישיבת התפוצות' במקום, אנשיה לא היו מעורבים בתהליך התכנון, הפיתוח וביצוע פרויקט השימור והפיתוח באתר. הסיבה לכך נובעת מזה שמרבית פעולות

איור 6. שימור המיחרב.

הוא פעולה שנועדה, בין היתר, להעלים סממני דת ותרבות שונים. יהיה המניע אשר יהיה, פעולות אלו מדגימות תפיסה צרה וחד צדדית של מהות המורשת, התרבות והדת.

איור 7. נובמבר 2012, ונדלזים. ניתוח אריחי הקרמיקה המקוריים המתוארכים למאה ה-17.

על אף החיבור העמוק של הקהילה המקומית לאתר, יש כיום קונפליקט בין דפוסי פעולתה של קהילה זו לבין דפוסי פעולתם של המשמרים. האחרונים מבקשים לשמר את מכלול הערכים הגלומים באתר, המשקפים לדידם את רוח המקום. הקונפליקט מבטא פער אידיאי-רעיוני, בין תפיסה חד-ערכית של המורשת לבין תפיסה המבקשת להביא לידי ביטוי את המגוון ורואה במורשת הזדמנות לגשר בין תרבויות.

אחרית דבר

מאמר זה נכתב באוקטובר 2012 והוצג בכנס הארצי ה-1 לשימור מורשת התרבות בישראל שנערך ב-22.11.12. בסוף חודש דצמבר נתפס צעיר חרדי בציון הקבר, כשהוא מנתן בשיטתיות את אריחי הקרמיקה שכיסו את קירות ציון הקבר. אריחי הקרמיקה המקוריים מתוארכים למאה ה-17 (שלו-כליפא, 2009). במקרה זה נהרסו כ-200 אריחים. לאחר כשבועיים שוב התרחש מעשה ונדלזים בציון הקבר, שבמהלכו נותצו בשיטתיות והוסרו כמעט כל אריחי הקרמיקה שהיו במקום. אין ספק, כי מדובר בפעולה מאורגנת היטב שמטרתה הרס מכוון של האריחים. בחדר ציון הקבר שגובהו כ-3 מ' גם האריחים העליונים הוסרו, ואלו שלא נפלו הוכו במרכזם כדי להרוס אותם (איור 7).

את עבודות השימור ביצע במתחם ציון הקבר ענף התמחויות במינהל שימור שברשות העתיקות. עבודת שימור יסודית של האריחים ושחזור של נוספים כאשר על האריח החדש נכתבה שנת ייצור האריח (2011).

סכום כסף גדול, מאמץ זמן רב הושקעו בביצוע פעולת השימור של אריחי הקרמיקה. כל אלו נהרסו ונעלמו במחי יד. ייתכן, כי שמירה נאותה במתחם (ראה ניהול טוב והגון) הייתה מונעת את הוונדליזם.

פעולות ההרס ממחישות עד כמה עמוק הקונפליקט בהר ציון, בין השאיפה לשימור, להסדרה ולפיתוח המתחם לבין קהילות מסורתיות, הרואות בכך פעולות הפוגעות בקדושת המקום או באחידותן בשטח. אין ספק, כי מעשה הוונדליזם

הערות

1. את תכניות השימור הכינו המתכננים אבי משיח, יובל אברהם והמהנדס יעקב שפר. את עבודות השימור ביצעו המשמרים ג'וני איבנובסקי, שירן סבג, עליזה ואן- זיידן ועמית רונבלום, בניהול: יורם סעד וערן חמו ומשמרי ענף התמחויות בניהול של ג'ק נגר.
2. העבודות בשנה זו שימשו כפיילוט לפרויקט השימור, בד בבד ערכו האדריכלים נאור מימר, מרכוס אידלקופ, רם שואף ואבי משיח, המהנדס יעקב שפר וההיסטוריונית אורית רמון סקר תיעוד מלא למתחם.

רשימת מקורות

- אביגד, נ. (1980). **העיר העליונה של ירושלים**. ירושלים.
- בהט, ד. (1987). המערך הפיזי. בתוך פראוור י. (עורך). **ספר ירושלים - התקופה המוסלמית הקדומה** (עע' 32-79). ירושלים.
- בר, ד. (2007). **לקדש ארץ - המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל**. ירושלים.
- דרורי, י. (1978-1979). ירושלים בתקופה הממלוכית. בתוך ב"ז, ק. (עורך). **פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים** (עע' 148-184). ירושלים.
- ידין, ל., דה לה זרדה, ת. ואתגר, י. (2008). מקומות קדושים בישראל - תמונת מצב. משרד התיירות.
- מימר, נ., שפר, י. ורמון (2009). סקר ותייעוד מתחם קבר דויד בהר ציון. רשות העתיקות.
- משרד התיירות, דוח"ת שנתיים: 2011-2003 <http://www.tourism.gov.il>
- צפיר, י. (1974-1975). ציון, הגבעה הדרומית-מערבית, ומקומה בהתפתחות העיר ירושלים בתקופה הביזנטית. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- רמון, א. (1987). **ירושלים החצויה - הקו העירוני 1967-1948**, ירושלים.
- שלו-כליפא, נ. (2009-2010). בפאתי היער הקסום - אריחי הקרמיקה במתחם קבר דוד המלך. בתוך עמית, שטיבל ופלג-ברקת (עורכים). **חידושים בארכאולוגיה של ירושלים וסביבותיה** (עע' 67-73). האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- Auld, S. (2000). *Ottoman Jerusalem - The Living City 1517-1917*. London.
- ICOMOS. (1999). *International Cultural Tourism Charter: Managing Tourism at Places of Heritage Significance*. Mexico.
- ICOMOS. (2008). *Quebec Declaration: On The Preservation Of The Spirit Of Place*. Canada.
- Pringle, D. (2007). *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem III*. Cambridge.